

Evoluția tiparului românesc în Țările Române în secolul al XVI-lea

GEORGETA CHIRILĂ
Universitatea „Petru Maior”
Târgu-Mureș

Fără îndoială invenția lui Guttenberg a avut consecințe imense asupra evoluției culturii europene. Rapiditatea răspândirii invenției, precum și numărul mare al lucrărilor tipărite ne demonstrează acest lucru.

Deși tema prezentei lucrări este aceea a evoluției tiparului românesc, aceasta nu poate fi abordată izolat, fără a ține cont de cadrul european general în care apare și se dezvoltă arta tipografică, și odată cu ea, meseria de tipograf. Referitor la apariția tiparului lui Guttenberg, Albert Labarre infirma teoria potrivit căreia dezvoltarea culturii și cererea crescândă de carte au fost acelea care au făcut inevitabilă inventarea tiparului. Autorul considera în schimb că, în cazul în care am privi lucrurile din această perspectivă, tiparul ar fi trebuit să apară în perioada dezvoltării universităților și în țara cea mai avansată din punct de vedere intelectual, Italia. Ori tiparul s-a născut într-un oraș de pe Rin cu numai 3000 de locuitori care nu era deloc un centru intelectual. Fără a minimaliza însă importanța evoluției culturale și a nevoii de carte, totuși, autorul mai sus menționat sublinia faptul că, descoperirea tiparului izvorăște și dintr-o stare avansată a unei tehnici, aceea a metalului¹.

Totuși, în cele din urmă, nevoia de carte a fost aceea care a impulsionat răspândirea tiparului. Datele dovedesc din nou acest lucru căci, la moartea lui Guttenberg, în 1468, tiparul era deja instalat în mai multe orașe precum Strassbourg, Rouen, Köln, Roma, Augsburg. Astfel, s-a ajuns ca la sfârșitul secolului al XV-lea mai mult de 200 de orașe europene să aibă ateliere tipografice. Existau 10 ateliere înainte de 1470, 100 între 1470-1479, 90 între anii 1480-1489 și 40 între anii 1490-1500. Tot în secolul al XV-lea tiparul s-a răspândit și în Europa Centrală, în 1476 în Boemia, în 1473 în Polonia și Ungaria, în 1494 în Croația și în 1495 în Muntenegru.

Această răspândire rapidă a tehnicii tipografice avea curând să cuprindă și spațiul românesc intra- și extracarpatic.

¹ A. Labarre, *Istoria cărții*, Institutul European, 2001, p. 60.

Dar, înainte de a urmări evoluția tiparului românesc, se impune și o scurtă incursiune în istoriografia română. Dată fiind importanța temei pentru cultura română, e lesne de înțeles de ce ea a fost abordată de numeroși istorici români, astfel încât astăzi putem afirma că avem o întreagă istoriografie a problemei apariției și dezvoltării tiparului românesc. Primele cercetări datează încă din secolul al XIX-lea cum este și lucrarea lui Vasile Popp, *Disertație despre tipografiile românești din Transilvania*, apărută în anul 1838. De atunci, numărul lucrărilor consacrate acestei teme a crescut considerabil. Un punct de reper a fost însă apariția în 1903 a *Bibliografiei românești vechi* consacrată tocmai vechilor tipărituri românești. Per ansamblu însă, tema a stat în atenția multor istorici români precum B.P. Hasdeu, N. Hodoș, N. Iorga, P.P. Panaitescu și, mai aproape de zilele noastre D. Simonescu, Gh. Buluță, T. Verdinaș, Demény Lajos și Lidia Demény, V. Duță etc. Toți istoricii mai sus menționați au făcut ca astăzi problemele, și mai ales controversalele legate de primele tipărituri românești, să fie într-o bună măsură lămurite.

Revenind însă la problema enunțată în titlu, se impune o analiză succintă și a contextului intern în care au apărut aceste prime tipărituri românești. Fără îndoială că ele trebuie să fi corespuns unei dezvoltări în plan economic, social, politic și cultural, mai ales dacă ținem seama de faptul că tipografia a pătruns destul de timpuriu în țara noastră, la numai 53 de ani de la apariția primei cărți tipărite, la 25 de ani de la tipărirea primei cărți slavonești și la 17 ani de la imprimarea primelor cărți cu alfabet chirilic². Poate tocmai de aceea putem afirma că apariția primelor tipărituri românești constituie o parte integrantă a unui fenomen european, o reflectare a acestuia pe plan local și nicidecum o apariție izolată, întâmplătoare, ruptă de dezvoltarea culturală generală a țării și de cultura europeană.³ Totuși, se impune a sublinia și faptul că introducerea tiparului în Țara Românească s-a făcut din inițiativa domnească a lui Radu cel Mare (1495-1508) mai exact, căci, potrivit afirmațiilor lui T. Nedelcea „înființarea tipografiei în Țara Românească se înscrie în programul cultural al domnitorului de a înzestra bisericile cu cărți ieșite printr-o oficină domnească”⁴.

Apariția primei tipărituri la 1508 avându-l ca editor pe ieromonahul Macarie situează tipărirea chirilică macariană din Țara Românească pe locul al III-lea în Europa, în sensul că este cea de a treia oficină chirilică europeană, înaintea celor de la Praga (1517) și Vilno (1525).

² T. Nedelcea, *Civilizația cărții*, Scrisul Românesc, 1996, p. 45.

³ Demény L., Lidia Demény, *Carte, Tipar și Societate la Români în sec. al XVI-lea*, București, Kriterion, 1986, p. 34.

⁴ T. Nedelcea, *op. cit.*, p. 46.

Tipărirea de către Macarie a *Liturghierului* (1508) a fost urmată de tipărirea a încă două cărți: *Octoiubul* în anul 1510 și respectiv *Evangheliarul* în 1512, ambele în limba slavonă. Toate cărțile lui Macarie sunt lucrate cu o artă tipografică remarcabilă, de lux, după cum observau în lucrarea *Pagini din istoria cărții românești* și istoricii D. Simonescu și Gh. Buluță. Este vorba de editarea lor cu litere mari, în două culori – negru și roșu – tăiate cu precizie și finețe, cu rânduri drepte, cu distanțe egale între ele, cu frontispicii mari de o treime din pagină, realizate din linii și cercuri întretăiate simetric și armonios, având în mijlocul desenului stema Țării Românești⁵.

După cum am mai afirmat deja, inițiativa tipăririi acestor cărți a aparținut domnitorilor Țării Românești. Faptul reiese foarte clar și din cuprinsul tipăriturilor. Spre exemplu, în epilogul *Liturghierului*, Macarie nota următoarele: „*s-a început această sfântă carte, numită Liturghie după porunca domnitorului Io Radu Voievod, să-i fie vecinică pomenire, și s-a săvârșit această carte din porunca... prealuminatului domnitor Io Mihnea Voievod...*”⁶. La fel și în cazul *Octoiubului*, tot din epilog aflăm faptul că acesta a fost tipărit „*din porunca lui Io Vlad Voievod și stăpânitor a întregii Țeri a Ungro-Vlahiei*”⁷. Aceeași informație deținem și în cazul *Evangheliarului* din 1512, acesta fiind cunoscut și sub numele de *Evangheliarul lui Neagoe Vodă*⁸.

Dar, dacă avem informații despre numărul exemplarelor, despre arta tipografică folosită în editarea celor trei cărți, controversalele nu lipsesc. Dimpotrivă, ele au umplut multe pagini în istoriografia românească. Aceste controverse pot fi reduse la două probleme principale și anume, aceea legată de originea tiparنیței de la Târgoviște, precum și aceea a locului de tipărire a cărților macariene.

În acest sens, de remarcat este meritul cercetătorilor Demény Lajos și Demény Lidia care au încercat să răspundă și, în fapt, să clarifice aceste probleme legate de tiparنیța lui Macarie. Date fiind rezultatele notabile ale celor doi cercetători, ne permitem să subscriem și noi concluziilor acestora. Astfel, legat de prima problemă, menționăm că au existat voci care au afirmat că tiparنیța macariană ar fi fost adusă de la Cetinje, din Muntenegru, unde editor era tot un ieromonah Macarie. Susținătorii acestei teorii considerau că după ce în anul 1496 tiparنیța de la Cetinje și-a încheiat activitatea, Macarie ar fi venit în

⁵ D. Simonescu, Gh. Buluță, *Pagini din istoria cărții românești*, București, Editura I. Creangă, 1981, p. 29.

⁶ *Bibliografia Românească Veche*, București, 1903, vol. I, p. 2.

⁷ *Ibidem*, p. 3.

⁸ *Ibidem*, p. 3.

Țara Românească, aducând odată cu el și tiparnița. Această teorie trebuie însă abandonată, dat fiind faptul că o analiză comparată a tipăriturilor de la Cetinje și Târgoviște a dus la concluzia că nu exista, și nici nu poate exista, o identitate între cele două caractere de tipar, cel de la Cetinje fiind mai perfecționat și mai mărunț decât tiparul macarian din Țara Românească. În plus, nu există nici suficiente temeiuri pentru identificarea lui Macarie din Cetinje cu Macarie din Țara Românească⁹. La această ultimă opinie subscrie și istoricul V. Duță.

Legat de cea de-a doua controversă, V. Molin a susținut că cele trei lucrări ale lui Macarie ar fi fost tipărite la Veneția din comanda domnilor Țării Românești. La o analiză atentă a faptelor, nici această teorie nu rezistă, deoarece, dacă aceste tipărituri ar fi fost executate în aceeași tiparniță venețiană și Macarie nu ar fi fost decât un mijlocitor între editor, pe de o parte, și George Cernoievici al Muntenegrului și domnitorii Țării Românești, pe de altă parte, atunci tiparul ar fi trebuit să fie același¹⁰. Referitor însă la influența venețiană, nu trebuie să excludem posibilitatea ca Macarie să fi învățat meșteșugul tiparului la Veneția.

În lumina acestor fapte, și subscriind opiniilor lui B.P. Hasdeu, N. Hodoș, N. Iorga, P.P. Panaitescu, putem afirma că tiparul macarian din Țara Românească este un produs local intern. Mai mult, o studiere mai atentă a tipăriturilor lui Macarie în lumina grafiei și ornamentării cărții manuscrise din perioada lui Ștefan cel Mare, demonstrează clar că originea tiparului cu caracteristici poligrafice proprii trebuie căutată în executarea literelor și a întregii ornamentații după modelul cărților manuscrise moldovenești.

Lăsând însă la o parte aceste controverse, un fapt rămâne esențial și anume că la începutul secolului al XVI-lea în Țara Românească apar primele tipărituri cu litere slavone. La fel de importantă este și influența pe care tipăriturile lui Macarie au avut-o nu numai în spațiul românesc, ci și în sud-estul european. În toată această zonă, cu excepția *Tetraevanghelului* tipărit de ieromonahul Lavrentie la București, și în tot cursul secolului al XVI-lea nu s-a editat *Tetraevanghel* slavon în care să nu se vadă influența lui Macarie (Gorazde, Rujan, Belgrad).

Din păcate, vicisitudinile politice au făcut ca, după 1512, tipografia de la Târgoviște să își înceteze activitatea.

Dar activitatea tipografică în spațiul românesc nu încetează. După începutul făcut la Târgoviște, tiparul românesc se stabilește în Transilvania. Aici, în 1544, Filip Moldoveanul, „scriitorul” în limba română al orașului Sibiu, editează *Catehismul românesc* (1544), prima lucrare în limba română

⁹ L. Demény, Lidia Demény, *op. cit.*, p. 41.

¹⁰ *Ibidem*, p. 42.

cunoscută astăzi. La doi ani după editarea acestui catehism, Filip Moldoveanul va edita un *Tetraevanghel* slavon (1546), iar între anii 1551-1553 o altă lucrare va ieși de sub teascurile tiparniței sibiene, și anume *Evangheliarul slavo-roman*. Astfel, avem de-a face cu primele tipărituri românești și, totodată, cu primul tipograf în limba română care nu mai poate fi considerat ca și până nu demult Coresi, ci Filip Moldoveanul. El va tipări cele trei lucrări ale sale în atelierul tipografic al lui Lucas Trapoldner din Sibiu, care avea deci și o secție românească.

Ca desenator și turnător de litere, Filip Moldoveanul a realizat un alfabet chirilic simplu, practic. Tot el a realizat și gravurile, precum este aceea înfățișându-l pe Hristos, sau aceea a celor patru evangheliști. Măiestria cu care au fost realizate aceste gravuri ne demonstrează faptul că Filip Moldoveanul a fost un desenator talentat, precum și un gravor iscusit, ilustrațiile lui fiind net superioare multor ilustrații europene ale vremii. De asemenea, se pare că editorul sibian a folosit *Evangheliarul* lui Macarie drept model, deși nu a dispus de clișeele acestuia.

Din păcate însă, dintre tipăriturile lui Filip Moldoveanul nu ne sunt temeinic cunoscute decât exemplarele *Tetraevanghelului slavon* și *Evangheliarul slavo-român*. Primul ne este astăzi cunoscut în două exemplare păstrate în Rusia, în timp ce al doilea ni s-a păstrat doar sub forma unui fragment de 117 file, aflat în fondul de carte rară al Bibliotecii Publice din Leningrad.

Apariția acestor prime tipărituri în limba română tocmai în Transilvania nu ne permite să trecem cu vederea peste un fapt esențial, și anume care este, sau dacă a existat o legătură între aceste lucrări și Reforma religioasă care cuprinsese deja Transilvania. În acest sens, reluăm concluziile lui Demény Lajos și Lidia Demény care afirmau că „*spiritul reformei*” s-a resimțit nu numai în imprimarea *Catehismului luteran* în limba română, ci și în tipărirea celor patru *Evanghelii* de către Filip Moldoveanul. În susținerea acestei teze vine și lipsa, din această ultimă lucrare menționată, a pasajului din prefața la *Evanghelia după Ioan* unde se vorbește despre necesitatea luptei împotriva ereziilor. Cei doi autori consideră, și nu fără temeii, că omisiunea nu s-a făcut fără intenție, deoarece într-un mediu considerat de Biserica ortodoxă drept eretic, nu putea apărea un text care chema la luptă tocmai împotriva ereziei.

Mult mai puternic s-a resimțit influența Reformei luterane în tipărirea *Evangheliarului slavo-român*. Nu încapă nici o îndoială că însăși tipărirea textului românesc se datora unei inițiative reformatoare, mai ales datorită faptului că aici se poate observa un atac direct la adresa ierarhiei bisericii ortodoxe răsăritene. Este vorba despre pasajul din *Evanghelia după Matei*, mai exact episodul condamnării lui Christos de către Caiafa, în care funcția

acestui din urmă a fost redată prin cuvântul **mitropolit**, iar în jurul lui sunt episcopii. Prin urmare, mitropolitul l-a condamnat pe Christos la moarte, conform traducerii textului românesc în *Evangheliarul slavo-român*. Observăm deci un atac direct la adresa ierarhiei bisericii ortodoxe răsăritene, ceea ce nu putea apărea decât într-un mediu luteran sau calvin. În plus, deși textul a fost tradus după cel slav, el a fost revizuit înainte de tipărire după textul german al lui Martin Luther.

Existau deci suficiente temeiuri pentru a demonstra că primele texte tipărite în limba română au apărut sub impulsul Reformei luterane, ai cărei adepți încercau să atragă populația ortodoxă românească la noua lor credință¹¹. Încercarea lor va continua la Brașov, când, cu ajutorul diaconului Coresi, la 1560-1561 vor pune să se tipărească din nou *Catehismul* și *Tetraevanghelul* în limba română.

Expunerea cronologică a evoluției tiparului românesc ne impune deci să facem precizarea că tipărița chirilică de la Sibiu apare după aceea a lui Macarie din Țara Românească. Aici, la Sibiu, tipografia funcționa încă din 1528, fiind prima tipografie din Transilvania în care s-au tipărit la început cărți cu caractere latine, și deci, tot aici a apărut și prima tipărița chirilică din Transilvania, în care Filip Moldoveanu, alias Philippus pictor sau Maler, a tipărit primele texte în limba română. În plus, tipărița sibiană a funcționat în același timp cu tipărița lui Dimitrie Liubavici de la Târgoviște.

Ca atare, revenim cu expunerea în Țara Românească unde, începând cu anul 1544, activitatea tipografică inaugurată la 1508 de Macarie este reluată de către Dimitrie Liubavici și Moise. Activitatea acestor doi tipografi s-a concretizat în tipărirea a cinci cărți între anii 1545-1551. Aceste lucrări sunt *Molitvenicul*, *Apostolul*, în două ediții, dintre care una pentru Moldova; un *Minei* și un *Evangheliar* comandat de Iliăș Rareș pentru Moldova. Dimitrie Liubavici, nepotul marelui tipograf Bojidar Vukovici, își desfășurase activitatea în tipografia din Gorazde. De aici, prin anul 1544 și chemat probabil de către domnitorul Pătrașcu cel Bun, Liubavici a venit la Târgoviște, aducându-și de la Gorazde atât colaboratorul, pe Moise, cât și matrițele cu care va fi turnat literele. Materialul său tipografic este deci nou și deosebit de cel întrebuintat de Macarie. Litera este mai mică și mai strânsă, cele câteva inițiale ornamentate sunt de tip venețian. La imprimare s-au folosit două culori, negru și roșu, zațul este îngrijit cules, cu rânduri egale, lucrătorii dovedind o bună stăpânire a meșteșugului, iar prin conținutul lor completează cu lucrări noi colecția lucrărilor necesare bisericii ortodoxe românești. Per ansamblu însă, importanța tipăriturilor lui Liubavici este depășită doar de legăturile pe care le stabilește

¹¹ Demény L, Lidia Demény, *op. cit.*, p. 62.

între Țara Românească și spațiul european prin aducerea în Țara Românească a tiparniței de la Gorazde, dar o tiparniță chirilică comandată la Veneția la sfârșitul secolului al XV-lea și care a ajuns astfel, prin Gorazde, în Țara Românească.

Liubavici are însă și un alt merit ce nu poate fi contestat și anume, acela de a fi format ucenici, viitori meșteri tipografi precum Oprea și Petru, care, la rândul lor, vor avea ucenici, conferind astfel continuitate meseriei de tipograf. Dintre cei mai de seamă ucenici ai lui Oprea, cel care se va remarca printr-o activitate tipografică vastă, va fi tocmai diaconul Coresi.

Provenit dintr-o familie căreia tradiția cărțurărească nu îi era străină, Coresi și-a început deci cariera de tipograf sub îndrumarea lui Oprea alături de care va tipări la Târgoviște, în 1558, o carte în limba slavonă: *Triod-Penticostarul*. Activitatea lui se lansează cu adevărat abia după ce se stabilește la Brașov. Odată ajuns în localitatea transilvăneană, Coresi se va transforma într-un tipograf complex, care nu numai că știa să stilizeze și să corecteze manuscrisele, dar a știut și să creeze un nou tip de litere care vor fi de fapt caracteristice tiparului coresian. Totodată, Coresi nu a rămas izolat, activitatea lui editorială s-a integrat în peisajul cultural brașovean, al școlii cărțurărești a preoților de pe lângă Biserica Sfântul Nicolae din Șchei, dar și în cel comercial, materializat în raporturile cu sașii (I. Fuchs, J. Benkner)¹².

La o privire de ansamblu asupra activității editoriale a diaconului Coresi s-a putut observa faptul că acesta a editat, între anii 1558-1581, trei tipuri de cărți. Este vorba de 23 de cărți în limba slavonă: *Triod-Penticostarul*, Târgoviște, 1558; *Evangelhia*, Brașov, 1562; *Sbornic*, Brașov, 1569; *Octoib*, Brașov, 1574. Pe lângă aceste cărți în limba slavonă, Coresi a mai editat și un număr de nouă cărți în limba română: *Evangelhie*, Brașov, 1560; *Apostol*, Brașov, 1565-1566; *Pravila*, Brașov, 1570; *Catehism*, Brașov; *Cazania*, în două ediții, 1567-1568 și 1581. Tot sub semnătura lui Coresi au mai apărut și alte trei cărți bilingve, slavo-românești, cum este *Psaltirea slavo-română*, editată tot la Brașov în anul 1577.

Cărțile editate de Coresi au câteva caracteristici notabile: textul este imprimat în roșu și negru, inițialele imită pe cele din lucrările lui Macarie și Liubavici, ca de altfel și frontispiciile care sunt tipic macariene. Formatul lucrărilor este masiv, lipsește pagina de titlu și numerotarea paginilor. Remarcabilă este mai ales arta cu care sunt realizate xilografurile, inițialele ornate etc.

Dar, pe lângă reala valoare culturală și artistică a tipăriturilor coresiene foarte importante sunt și epilogurile unora dintre aceste tipărituri care ne oferă

¹² D. Simonescu, Gh. Buluță, *op. cit.*, p. 39.

un indiciu referitor la rațiunile, la motivațiile care l-au determinat pe Coresi să editeze un număr atât de mare de lucrări. Spre exemplu, în epilogul *Evangheliarului românesc* din 1561, Coresi justifica editarea acestei lucrări notând în epilog următoarele: „*amu scrisu aceste sfente cărți de învățătura, să fie popilor rumânești să înțeleagă, să învețe Rumânii cine-su creștini, ..., < căci > mai bine e a grăi cinci cuvinte cu înțelesu decâtu 10 mie de cuvinte neînțelese în limbă străină*”¹³. Coresi era deci conștient de necesitatea editării lucrărilor în limba poporului, menite să educe atât clerul românesc cât și, prin intermediul acestuia, populația românească. Totodată, editarea cărților în limba română i-a fost „impusă” de lipsa cărților destinate românilor, fapt ce reiese foarte clar și din epilogul *Psaltirii slavo-românești*: „*eu Coresi decă văzui că mai toate limbile au cuvântulu lu Dumnezeu în limba, numai noi Rumânii n'avam... ca întru beserecă mai vârtos cinci cuvinte cu înțelesulu mieu să grăescu, ca și alalți să învațu, de câtu întunerecu de cuvinte neînțelese într' alte limbi*”¹⁴.

Îndemnat deci de rațiuni foarte pragmatice, Coresi a dat culturii române o serie de lucrări - bisericești – în limbile slavă și română, a căror importanță este sporită tocmai de numărul exemplarelor coresiene care s-au răspândit în întreg spațiul românesc din interiorul, precum și din afara arcului carpatic.

Izvorâte în bună măsură din propria inițiativă, lucrările tipărite în limba română, dar și cele bilingve trebuie corelate cu Reforma religioasă din Transilvania, cu ideile promovate de susținătorii acesteia. Într-adevăr, influența Reformei s-a făcut simțită și în unele dintre tipăriturile lui Coresi. Acesta este cazul *Cărții cu învățătura*, precum și al *Molitvenicului* tipărit în anul 1567. Prima pare-se a fost chiar refuzată de lumea românească, poate tocmai datorită acestei filiații, iar cea de-a doua vedește și ea influența ideilor reformei, fiind o carte de cântece bisericești cu psalmi acceptați în doctrina calvină.

Per ansamblu însă, apărute sau nu sub impulsul ideilor reformatoare, importanța tipăriturilor lui Coresi nu poate fi negată, ele fiind cele prin intermediul cărora Coresi a „*statornicit în țările române tiparul în limba română*”¹⁵.

Dată fiind poate tocmai valoarea acestor tipărituri, ele nu au lipsit istoriografia română de controverse. Cea mai importantă și în care au fost antrenați istorici precum I. Bianu, N. Iorga, N. Hodoș etc, este aceea a locului de proveniență al tiparniței lui Coresi. Interogația care persistă în legătură cu

¹³ *Bibliografia Românească Veche*, p. 43.

¹⁴ *Ibidem*, p. 63.

¹⁵ F. Dudaș, *Vechi cărți românești călătoare*, București, Ed. Sport-Turism, 1987, p. 9.

această problemă era următoarea: a adus Coresi tiparnița de la Târgoviște la Brașov? La această întrebare s-a răspuns în mod diferit, dar cel care a notat pentru întâia oară realitatea este N. Iorga, primul care a formulat teza potrivit căreia diaconul Coresi, odată ajuns la Brașov, a creat acolo un tipar, și nu a adus cu sine tiparnița de la Târgoviște. În plus, în tiparul lui Coresi, în primii ani după stabilirea la Brașov, nu exista nici un element poligrafic și grafic din tiparul lui Liubavici¹⁶. Chiar dimpotrivă, singurele elemente poligrafice comune sunt acelea preluate de tipografia lui Liubavici din Târgoviște tocmai din atelierul tipografic de la Brașov.

Controversele nu pot însă nega realitatea, și anume că diaconul Coresi, prin numărul cărților tipărite, poate fi plasat alături de editorii și tipograful din Occident, de nume precum Estienne, Claude Garamond, Christophe Plantin. Dar, între aceștia și diaconul Coresi există și deosebiri legate, în primul rând, de natura și conținutul cărților tipărite, deoarece tipograful european au fost solicitați să editeze, alături de cărți bisericești, și lucrări cu conținut laic, în timp ce Coresi a fost solicitat de către patronii săi, sași și maghiari, de către voievozii români, să tipărească exclusiv cărți bisericești¹⁷. Nu trebuie însă să omitem faptul că, în timp ce Europa Occidentală nu ducea lipsă de carte de cult, populația românească, biserica ortodoxă română aveau „carențe de carte” și deci Coresi, prin editarea lucrărilor sale, nu a făcut decât să se adapteze și, în fapt, să răspundă nevoilor societății. În plus, gradul de răspândire al tipăriturilor sale – în nordul Moldovei, Maramureș, Vălenii de Munte, Oltenia – vine tocmai în susținerea tezei anterior menționate.

Un ultim merit al lui Coresi mai trebuie notat și anume acela de a fi format ucenici care i-au continuat opera de imprimare: Călian, Lorinț, Lavrentie, Șerban etc. Astfel, în Transilvania, activitatea de editare continuă și se răspândește, depășind cadrul brașovean.

În 1577 Lorinț, unul dintre ucenicii diaconului Coresi, se stabilea la Alba-Iulia unde înființa o tipografie patronată de episcopul ortodox și de voievodul Transilvaniei. Potrivit afirmațiilor lui M. Tomescu, Lorinț și-ar fi adus caracterele din atelierul lui Coresi, iar altele au fost împrumutate de la tiparnița din Sibiu¹⁸. Activitatea lui, concretizată în editarea *Evangheliarului slavon*, e cu atât mai importantă cu cât Lorinț obține de la „marele voevod Batar Cristov” monopolul pe 30 de ani pentru editarea acestei lucrări: „și cu puterea

¹⁶ L. Demény, Lidia Demény, *op. cit.*, p. 90.

¹⁷ D. Simonescu, Gh. Buluță, *op. cit.*, p. 31.

¹⁸ *Bibliografia Românească Veche*, p. 73.

*marelui voevod Batar Cristov în timp de 30 de ani nimenea să nu îndrăznească a o tipări din nou*¹⁹.

Între centrele de editare transilvănene, de menționat este și cel de la Sas-Sebeș, unde Coresi a imprimat în 1580 un **Sbornic** în limba slavonă.

Dar exista în secolul al XVI-lea un al V-lea centru tipografic unde și-au desfășurat activitatea alți ucenici ai diaconului Coresi. Este vorba despre Orăștie unde Șerban Coresi, fiul diaconului Coresi, a lucrat împreună cu diacul Marien. Rezultatul muncii lor s-a concretizat în imprimarea, în 1582, a **Paliei (de la Orăștie)**, considerată ca fiind cea mai veche traducere în limba română a primelor două cărți din **Vecchiul Testament**. Lucrarea, deși tradusă și tipărită din inițiativa episcopului român calvin Mihai Tordaș, nu cuprinde, nici în text, nici în predoslovie, nici o idee sau aluzie reformată.

Analiza consacrată tiparului românesc din secolul al XVI-lea nu ar fi completă dacă nu am nota și apariția între anii 1571-1575, la Cluj, în tipografia lui Gaspar Heltai, a lucrării **Carte de cântece**, reprezentând prima scriere imprimată în limba română cu caractere latine și ortografie maghiară. La fel trebuie subliniată și continuarea activității tipografice la sud de Carpați, în cadrul tiparniței bucureștene. Aici, încă din 1573, în cadrul mănăstirii ce va primi ulterior numele de Plumbuita, ieromonahul Lavrentie și ucenicul său, Iovan, lucrau la pregătirea matrițelor pentru editarea unei lucrări bisericești. Astfel, vor fi editate în limba slavonă un **Tetraevanghel** și o **Psaltire**, ambele de format mare, cu 25 de rânduri pe pagină.

Cercetarea lucrărilor lui Lavrentie ieromonahul prezintă, potrivit afirmațiilor lui Demény Lajos, o nouă figură de tipograf și cărturar, în plus, activitatea lui consacra Bucureștiul ca fiind unul cele zece centre de pe teritoriul românesc unde au funcționat încă din secolul al XVI-lea tiparnițe.

Analizând per ansamblu evoluția și rezultatele tiparului românesc din secolul al XVI-lea nu mai trebuie să subliniem importanța pe care aceasta a avut-o, mai ales datorită faptului că mulți istorici au tratat foarte obiectiv acest aspect atât de relevant pentru istoria culturii române. Vom sublinia însă aspectele mai aparte ale acestui subiect.

Primul ar fi, tocmai rapiditatea de receptare a tehnicii de editare a textelor. După cum am mai afirmat, tiparnița lui Macarie ocupa, din punct de vedere cronologic, locul al treilea în Europa centrală și sud-estică.

Trebuie subliniată și marea influență pe care tipăriturile lui Macarie, **Tetraevanghelul** în mod special, au avut-o în secolul al XVI-lea în zona sud-est europeană.

¹⁹ *Ibidem.*

Un al doilea aspect ce trebuie notat ar fi acela al unei altfel de viziuni asupra tiparului românesc și anume ca promotor al legăturilor culturale dintre Țara Românească, Moldova și Transilvania. Într-adevăr, legăturile dintre cele trei țări cuprind nu numai sfera producției tipografice, ci și pe aceea a circulației cărții. Pentru că, la o evaluare cantitativă a exemplarelor găsite, se poate observa foarte clar care a fost gradul de răspândire a tipăriturilor secolului al XVI-lea. Spre exemplu, *Liturghierul lui Macarie* a ajuns și la Alba-Iulia; un exemplar al *Evangheliarului* din 1512 a fost găsit în secuime; un exemplar al *Catehismului românesc* editat de Filip Moldoveanu în 1544 a fost solicitat de voievodul Pătrașcu cel Bun, care-l și obține în 1556; din *Tetraevanghelul* aceluiși Filip Moldoveanu, un exemplar a ajuns și în Moldova; un exemplar al *Apostolului* lui Liubavici a fost editat în mod particular pentru Moldova; cărțile lui Coresi s-au răspândit și ele în toate cele trei țări românești, dintre care *Evangheliarul slavo-român* a avut cea mai largă circulație.

Asistăm deci la schimburi culturale intense pentru acest secol între Țara Românească, Transilvania și Moldova. Ultima dintre acestea, chiar dacă nu a avut pe teritoriul său nici o tiparniță, a fost un spațiu propice pentru răspândirea cărților din celelalte două țări românești.

Putem vorbi însă și de interferențe maghiaro-româno-săsești. Aspectul a fost foarte bine surprins de către Lajos și Lidia Demény. Cei doi autori menționau faptul că tiparul, în contextul Reformei, a cunoscut în Transilvania secolului al XVI-lea o dezvoltare impetuoasă, a constituit factorul cel mai important de afirmare a limbilor materne la toate cele trei comunități²⁰. Iar traducerea textelor bisericești imprimare în acest secol este domeniul în care putem identifica aceste interferențe maghiaro-româno-săsești. Aceiași autori mai sus amintiți au identificat unsprezece texte românești în care aceste interferențe sunt evidente: *Catehismele* lui Filip Moldoveanu și Coresi; *Tetraevanghelele* acelorași doi tipografi etc. Dintre acestea, șapte cărți au fost traduse în română fie după texte ungurești sau germane, fie că la traducerea lor după originale slavone s-au folosit și texte ungurești și germane²¹.

Incursiunea în evoluția tiparului românesc în secolul al XVI-lea îmbracă, deci, aspecte mult mai complexe decât s-ar părea la prima vedere. Valoarea tipăriturilor românești și slavone rezidă în însăși apariția lor, dar și în consecințele apariției lor. Este vorba, după cum am subliniat deja, de rolul pe care tipăriturile le-au avut în accentuarea legăturilor dintre cele trei țări românești, ca factor unificator de cultură. Importanța lor constă și în îmbunătățirea calitativă a serviciului religios, a cunoștințelor preoțimii

²⁰ L. Demény, Lidia Demény, *op. cit.*, p. 149.

²¹ *Ibidem*.

românești. Din această ultimă perspectivă, rămâne însă un singur fapt asupra căruia merită insistat, și anume al accesului pe care populația română, oamenii de rând l-au avut la aceste tipărituri. Apărute în urma unor comenzi și destinate preoțimii, nu poate fi vorba decât de un contact limitat și destul de circumscris ca arie geografică, dat fiind gradul ridicat de analfabetism, dar și prețul destul de ridicat al tipăriturilor și, de ce nu, al „puterii de cumpărare”.

Analizând lucrurile dintr-o perspectivă europeană, notăm faptul că apariția relativ timpurie a tiparului în spațiul românesc nu a putut anula decalajul care îl despărțea de Europa Occidentală. Motivul e lesne de înțeles, deoarece în timp ce în Occident tipăriturile editate au acoperit domenii mult mai vaste: religios, juridic, beletristic etc, tipăriturile românești acoperă doar sfera religiosului. În plus, majoritatea cărților chirilice la români au apărut din inițiativă domnească, au fost patronate de domnii Țării Românești, Moldovei și principii Transilvaniei, de către autoritățile orășenești sau cu sprijinul episcopilor calvini ai românilor ardeleni sau cel al unor nobili maghiari. Tocmai de aceea, numărul acelor tipărituri care au apărut din propria inițiativă a tipografilor este mai redus.

Fără a exagera deci importanța tipăriturilor românești, și totodată fără a minimaliza importanța lor, reținem atenției valoarea reală a acestor tipărituri, impulsul pe care l-au dat culturii scrise românești și raporturilor dintre țări, precum și ecourile pe care acestea – în mod special cele macariene – le-au avut dincolo de granițele țării de apariție.

The Evolution of Printing in Valahia, Transylvania and Moldavia During the 16th Century

Abstract

Romanian historiography concerning this theme has now become very rich, due to a large number of historians who analysed this issue.

Thus, the present study tries to be an epitome of their outcomes. But it is also an effort to integrate the evolution of the Romanian printing activities in the more general European phenomenon. The basic reasons for dwelling on the theme in such a manner is very obvious if we consider the fact that the Romanian printing developed – in comparison to the European one – relatively fast: only 53 years after the first edited book; at 25 years after the printing of the first Slavonic book and only 17 years after the printing of the first book in Cyrillic alphabet.

Considering this, we analysed the activity of the Romanian editors who worked during the 16th century. We started with Macarie, who worked in Târgoviște; then Filip Moldoveanul, considered to be the first editor who

printed books in Romanian; then Dimitrie Liubavici; Coresi and his apprentices and finally Lavrentie, who edited his books in București (Plumbuita Monastery).

Taking into account all their achievements, these are some of the present study's conclusions: 1) the printing of the first Romanian book is part of the European phenomenon, a local reflection of it and neither an isolated nor an alleatory evolution; 2) the beginnings are localised in Valahia, more precisely in Târgoviște, where Macarie printed in only 4 years (1508-1512) 3 religious books; 3) the first Romanian book was printed in Transylvania: it was Filip Moldoveanu's *Catebismul românesc*. His example was followed by Coresi and his apprentices; 4) during the 16th century a large number of books were edited both in Valahia and Transylvania; the printing activities can, and must be seen, as promoters of the cultural relations between Valahia, Transylvania and Moldavia. The latter, despite the fact that there were no editors and no book was printed there during the 16th century, proved to be a very responsive space for the books edited in Valahia and Transylvania; 6) all the books printed during the 16th century were religious ones, thus we could say that the public target were the Romanian orthodox priests; they were, in fact, intermediaries between the common people and the „printed” word; we must take into consideration the influence that Religious Reform had upon the Romanian editors and their work.

As a general conclusion of the study, we remarked the great value of the Romanian printing activity, its impact upon the whole Romanian culture.